

Wouter Gomperts

Dyscivilisatie en dysmentaliseratie

De ontsporing van het civilisatieproces psychoanalytisch bezien

Inleiding

In onze samenleving en in ons hoofd spookt het angstbeeld van de omslag van democratie naar tirannie en van civilisatie naar barbarij. Zulke wendingen hebben zich vaak voorgedaan en kunnen zich opnieuw voordoen. In beschouwingen hierover staan vaak twee visies tegenover elkaar. Vooral is dat het geval als genocidale moord grondig gepland, systematisch en op een bureaucratische manier gebeurt. In de ene visie worden de tirannie en barbarij geïnterpreteerd als de ineenstorting en ontkenning van de beschaving. In de andere visie staan de destructieve uitwassen niet tegenover de beschaving, maar vloeien er juist uit voort, en worden zelfs opgevat als uiterste consequentie van rationaliteit en moderniteit. Uiteenzettingen over de Nazi-genocide (en andere gevallen van massavernietiging) neigen meestal tot de ene of de andere visie.

Abram de Swaan probeert in zijn artikel *Dyscivilisatie, massavernietiging en de staat* (AST 1999/3, 289-301) de tegenstelling tussen de twee visies te overstijgen. Hij stelt dat zich in het civilisatieproces tegelijkertijd tegenstrijdige tendensen kunnen voordoen. De Swaan introduceert de term 'dyscivilisatieproces' ter aanduiding van een variant van het civilisatieproces waarin deciviliserende en civiliserende tendensen naast elkaar bestaan. Massaal en extreem geweld wordt ingezet tegen bepaalde categorieën mensen, terwijl tegelijkertijd in de rest van de samenleving de geciviliseerde gedrags- en omgangsvormen gehandhaafd blijven, vaak zelfs tot in detail en op rigide wijze. In een gedysciviliseerde samenleving zijn processen van civilisatie en decivilisatie van elkaar afgesplitst.

De Swaan veronderstelt dat het zich gelijktijdig voordoen van zowel deciviliserende als civiliserende tendensen mogelijk wordt gemaakt en in stand gehouden wordt door een proces van compartimentalisering. Deze compartimentalisering voltrekt zich zowel in ruimtelijke en temporele, als sociale en psychologische zin, en is werkzaam in de categorisering van de doelgroep, de fysieke isolatie van de vernietigingsoorden, de institutionele aanwijzing van de bevoegde uitvoerders, de censuur op alle informatie en meningsvorming over het onderwerp, de sociale afgrenzing van het geweld van alle andere vormen van interactie, en wat de daders (de bewakers, beulen, folteraars) betreft, in de psychologische scheiding tussen hun specifieke ervaringen op de genocidale werkvloer en hun overige psychische en sociale leven. Vooral met betrekking tot de genocidale uitvoerders is er de vraag naar de persoonlijke en sociale vormgeving van de compartimentalisering: hoe is het mogelijk dat mensen op bepaalde locaties en tijden alle denkbare wreedheid en destructie ten toon spreiden, en daarbuiten en daarna beschaafd gedrag hernemen alsof er niets is gebeurd? Die vraag gaat over de essentie van gedysciviliseerd gedrag.

De redactie van dit tijdschrift vroeg mij om een psychoanalytisch commentaar op het artikel van De Swaan. Ik richt mij op de vraag hoe het voor te stellen is dat mensen in staat zijn tot gedysciviliseerd gedrag. En vooral: wat zijn de intrapsychische voorwaarden die mensen geschikt kunnen maken voor de uitvoerende genocidale taken onder een gedysciviliseerd regiem en hoe komen die condities tot stand? Daarnaast is er de vraag hoe de andere mensen, dat wil zeggen de meeste burgers die zelf geen wrede daden begaan en er niet het slachtoffer van zijn, de barbarij integreren in het persoonlijke en collectieve bewustzijn. Een poging tot beantwoording van die vraag ontleen ik aan inzichten die recent ontwikkeld zijn in het grensgebied van psychoanalyse, psychologische gehechtheidstheorie en cognitieve neurowetenschap. Eerst is echter een nadere weergave van de De Swaans dyscivilisatietheorie nodig. Daarin maak ik gebruik van zijn formuleringen, maar omwille van de leesbaarheid zet ik dat er niet steeds bij.

De dyscivilisatie-theorie van De Swaan

In Elias' civilisatietheorie leidt de monopolisering van de geweldsuitoefening in staatsinstituties in beginsel tot meer geciviliseerde gedrags- en omgangsvormen, en tot een vermindering van alle vormen van binnenlands geweld, inclusief het staatsgeweld. Er zijn echter dramatische

voorbeelden van monopolisering van geweld (staatsvorming) en tegelijkertijd toenemende niveaus van binnenlands geweld. Hoe is dat met de theorie van Elias te rijmen?

De Swaan stelt dat zich binnen civilisatieprocessen extreem tegen-gestelde bewegingen kunnen voordoen: de staat handhaaft en perfectioneerst zijn geweldsmonopolie en blijft geciviliseerde gedrags- en uitingsvormen in de samenleving bevorderen en beschermen, maar tegelijkertijd bedrijft diezelfde staat georganiseerd, massaal en extreem geweld tegen bepaalde categorieën eigen burgers. Voor de overgrote meerderheid van de burgers blijft de bescherming van wet, gewoonte en etiquette bestaan; tegelijkertijd echter schept de staat, op zorgvuldig afgezonderde en ontoegankelijke locaties, compartimenten van destructie en barbarij. Daar voltrekt zich onder nauwkeurig gecontroleerde condities een decivilisatieproces.

Zorgvuldig ingekapseld, en naar tijd en plaats scherp afgescheiden van het alledaagse bestaan in de rest van de samenleving, en zonder dat de samenleving als geheel daar sterk door wordt aangetast, wordt het volle geweldsarsenaal van de staat (soms beheerst en gedistantieerd, soms woest, met lust en overgave) ingezet tegen de als doelwit gekozen burgers. In een dyscivilisatieproces dient tijd- en plaatsgebonden decivilisatie als instrument in een genocidale staatscampagne tegen de als doelwit gekozen groeperingen, overigens zonder dat die vernietiging noodzakelijkerwijs een rationeel doel dient.

De Swaan heeft in zijn dyscivilisatietheorie wat in Elias' civilisatietheorie vast aaneen gekoppeld is - de monopolisering van de geweldsmiddelen *en* de omvattende civilisatie van de samenleving - uiteen getrokken: waar de geweldsmonopolisering een feit is, kan zich een omvattende civilisatie van de samenleving voltrekken, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Bij de eerste variant hebben we te maken met het 'normale' civilisatieproces in de zin van Elias' theorie. In het tweede geval is de staat er weliswaar in geslaagd de middelen voor geweldsuitoefening te monopoliseren, maar is de samenleving toch niet in haar geheel van geciviliseerde betrekkingen doortrokken; specifieke groeperingen zijn ervan buitengesloten en mikpunt gemaakt van het volledige destructieve potentieel van de staat. Dit tweede tracé duidt De Swaan aan als het proces van dyscivilisering. Het paradigmatische voorbeeld ervan is Nazi-Duitsland, maar overeenkomstige processen hebben zich elders voorgedaan en doen zich voor.

Dysmentalísatie als epifenomeen van dyscivilisatie

In gedysciviliseerde samenlevingen worden de beschaafde gedragscodes en uitingsvormen veelal op rigide wijze en tot in het kleinste detail nageleefd. Op het moment echter dat de drempel naar het compartiment van de barbarij overschreden wordt, is alle denkbare wreedheid en razernij toegestaan of zelfs verplicht, totdat deze sector weer verlaten wordt. Dan wordt het geciviliseerde gedrag hernomen, alsof er niets gebeurd is.

Centraal in deze voorstelling stelt De Swaan de steeds terugkerende overgangen, de *rites de passage* tussen de gedeciviliseerde en geciviliseerde compartimenten van de dysciviliserende samenleving, of concreter: hoe maken de bewakers, de beulen, de folteraars zich na een dag werken op om naar huis te gaan? Eerst even wassen en verkleeden, en dan alles vergeten, thuis alles verzwijgen, er over liegen? Of worden de gebeurtenissen van de dag juist in levendig en luguber detail verteld? Zijn ze thuis 'een ander mens', 'schakelen ze alle gevoel uit', 'proberen ze niet te denken', of zijn ze trots en ingenomen met zichzelf en de dagbesteding? De vraag is dus: hoe denken de bewakers, beulen, folteraars in de ene fase over zichzelf in de andere fase?

Veel minder extreem geldt een gelijksoortige vraag voor de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoren, zelf geen actief aandeel in de barbarij hebben, er uiteraard wel mee geconfronteerd worden, maar er geen oppositie tegen voeren. Hoe integreren deze 'gewone' burgers het genocidale staatsgeweld in hun persoonlijke en collectieve zelfbeeld, in de periode van het geweld en ook daarna? Ook hier is dus de vraag: hoe denken zij over zichzelf in termen van wat zij zien, weten, denken, voelen, doen en zich herinneren?

Mensen hebben niet alleen allerlei waarnemingen, gedachten, gevoelens, motieven, herinneringen, etcetera, de psychische functies kunnen ook subject van het eigen waarnemen, denken, voelen, kortom van de eigen psychische functies zijn. Deze psychologische metafunctie geeft mede vorm aan de organisatie van het psychische, sociale en morele functioneren. Het ontstaan van die functie maakt deel uit van de biologische rijping en psychologische ontwikkeling. Door deficiënte erfelijk-biologische factoren en/of een traumatiserende vroege kindertijd (verlating, verwaarlozing, geweld) kan het zijn dat die functie niet tot ontwikkeling komt. Zo'n onderontwikkeling kan beschreven worden in het psychoanalytische model van een ontwikkelingsdefect. Een andere mogelijkheid is dat de psychische metafunctie wél tot ontwikkeling is gekomen, maar onder druk van actuele interne of externe eisen wordt

verstoord of vervormd en soms zelfs geheel of gedeeltelijk opgeschort. In dergelijke gevallen lijkt het klassieke psychoanalytische afweermodel op zijn plaats. In het onderstaande worden beide mogelijkheden afzonderlijk beschreven. Het is echter waarschijnlijk dat beide mogelijkheden tegelijkertijd aan de orde zijn, zij het bij verschillende (groepen) mensen met verschillend accent. Het ontwikkelingsdefectmodel zal hieronder vooral van toepassing worden geacht op de genocidale uitvoerders (de bewakers, beulen, folteraars), het afweermodel op de meerderheid van gewone burgers die geen actieve rol in de genocidale moordcampagne vervullen en er ook geen oppositie tegen voeren.

In de psychoanalyse wordt het vermogen zichzelf en anderen waar te nemen en te begrijpen in termen van bewuste of onbewuste mentale toestanden aangeduid als *reflective function* of *mentaliseratie* dat wil zeggen 'the capacity to perceive and understand oneself and others in terms of mental states - in terms of feelings, beliefs, intentions, desires' (Fonagy et al. 1997, 4; vgl. Fonagy 1991). Ik voer de term *dysmentaliseratie* in ter aanduiding van stoornissen in dit vermogen.

Ten aanzien van gedysciviliseerde samenlevingen kan nu verondersteld worden dat dysmentaliseratie bij uitstek functioneel is om de rol van beul/bewaker/folteraar te vervullen. Als het vermogen ontbreekt om zichzelf en anderen waar te nemen en te begrijpen in termen van mentale toestanden (waarnemingen, gedachten, herinneringen, fantasieën, gevoelens, verlangens, intenties, conflicten, etcetera), kunnen mentale toestanden uit het gedeciviliseerde domein mentaal gescheiden blijven van die uit geciviliseerde domeinen. Alvorens de dysmentaliserende geest van de genocidale uitvoerders te omschrijven, moet nader worden aangegeven wat onder mentaliserend vermogen wordt verstaan en onder welke condities het tot stand komt.

Mentaliserend vermogen en gehechtheidskwaliteit

Eén van de bijzonderheden van de mens is de aangeboren dispositie om te kunnen denken over de menselijke geest. Mensen hebben niet alleen allerlei mentale toestanden, ze hebben daar in principe ook besef van en kunnen er over denken. Mensen zijn in staat 'to think of themselves as thinkers' (William James 1890, 296). Mensen worden echter niet met die psychische verdubbeling geboren.

De eerste aanzet voor de ontwikkeling van een psychische representatie van mentale toestanden wordt gelokaliseerd in de affectieve resonantie van de baby en primaire verzorger tijdens de eerste levensmaan-

den. Bij acht maanden lijkt de baby in staat de stemming van de ouder aan te voelen en zich er aan aan te passen. Begrip van andermans bedoelingen wordt zichtbaar in het coöperatieve spel van een peuter van ruim een jaar. Een kleuter van drie à vier jaar kan een derde persoon van een geheim uitsluiten, en een kind van zes is in staat om te denken over wat een ander denkt over wat een derde denkt, en is dus ook in staat om te denken over wat een ander denkt over wat hij denkt. Daarmee ontstaat besef dat in allerlei situaties verschillende gezichtspunten mogelijk zijn, dat wil zeggen er ontstaat besef van subjectiviteit. Rond het twaalfde jaar heeft het kind weet van het bestaan en de functie van onbewuste processen, zoals de neiging om wat onverdraaglijk is voor zichzelf te verbloemen (Chandler, Paget & Koch 1978). Er is een interne psychische werkelijkheid ontstaan die geen kopie is van de externe werkelijkheid of de werkelijkheid van anderen.

Het vermogen zichzelf en anderen waar te nemen en te begrijpen in termen van mentale toestanden is een belangrijk gemeenschappelijk aandachtsgebied van de cognitieve psychologie en de psychoanalyse. Premack en Woodruff (1978) stellen dat het kind rond het tweede jaar een 'theory of mind' ontwikkeld heeft en vragen zich af in hoeverre de menselijke geest in die mogelijkheid van de chimpanseeënmentaliteit verschilt. In de cognitieve psychologie wordt het ontstaan van een *theory of mind* begrepen vanuit een genetisch vastgelegd ontwikkelingsprogramma waarvan de uitvoering onder de regie van de interactie tussen biologische rijping en cognitieve leerprocessen staat. In de psychoanalyse en, in samenhang daarmee, de psychologische gehechtheidstheorie (Bowlby 1973) wordt het ontstaan van mentaliseren gelokaliseerd in de eerste vier tot zes levensjaren. Mentaliseren ontwikkelt zich in gehechtheidsrelaties, en interindividuele verschillen in de mate van mentaliserend vermogen worden onder meer in verband gebracht met verschillen in gehechtheidskwaliteit (Main 1995). Mentaliseren stuurt het psychische en sociale functioneren min of meer automatisch en onopgemerkt. Het is niet iets wat mensen bewust doen, en het is dus iets anders dan zelfreflectie of introspectie. Mentaliseren is een onbewust proces, maar dan niet in de betekenis van verdrongen. Zo'n onbewuste, autonoom verlopende, reflexmatige procedure is opgeslagen in het impliciete kennis- en geheugensysteem.

Mentaliserend vermogen als impliciete procedure

In de cognitieve neurowetenschap wordt onderscheid gemaakt tussen twee langetermijn geheugensystemen die verschillende locaties in de hersenen hebben: het expliciete of declaratieve systeem en het impliciete of non-declaratieve systeem (Tulving & Shacter 1990; Squire 1987; Cohen & Eichenbaum 1993, vgl. ook Kandel 1999, Ladan 1999, Deben-Mager 1999).

Het expliciete geheugensysteem houdt zich bezig met de opslag, in symboolbegrippen, beelden en taal, van feiten en gebeurtenissen en heeft ook betrekking op het levensverhaal. De kennis die in dit deel van het geheugen ligt opgeslagen is in principe bewust toegankelijk. Het expliciete geheugensysteem maakt gebruik van hersenstructuren die pas vanaf het derde of vierde levensjaar voldoende zijn gerijpt. Vandaar dat er geen expliciete herinneringen zijn aan de eerste levensjaren. De kennis die in dit deel van het geheugen is opgeslagen, kan in principe worden teruggehaald, hoewel dat niet betekent dat de herinneringen een precieze afspiegeling zijn van de gebeurtenissen waarnaar ze verwijzen.

In de eerste plaats kunnen herinneringen in de loop van de tijd vervaagen. Ten tweede kunnen ze zijn bewerkt en vervormd onder druk van psychische en sociale belangen die op het moment van opslag speelden of op het moment van terughalen aan de orde zijn. Hier is de term 'onbewust' op zijn plaats, zoals Freud die term gebruikte om aan te duiden wat in een psychisch krachtenspel verdrongen wordt ('dynamisch onbewust'). Verdringen is slechts mogelijk als het informatie betreft die in het expliciete geheugensysteem is opgeslagen (Fonagy 1999). Het gaat dan om het wegwerken en weghouden van problematische informatie met als doel de vermindering van negatief affect en/of het instandhouden of vermeerderen van positief affect. In de context van een genocidale staatscampagne kan dit klassieke afweermodel van toepassing zijn op de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoren, zelf geen actief aandeel in de barbarij hebben, maar er ook geen oppositie tegen voeren.

Het impliciete geheugensysteem is gelokaliseerd in evolutionair oudere hersenstructuren dan het expliciete geheugensysteem. Deze hersenstructuren bestaan bijvoorbeeld ook in het reptielenbrein en zijn bij de mens bij de geboorte al goed ontwikkeld aanwezig (Pally 1997). In het impliciete geheugen wordt informatie opgeslagen die te maken heeft met automatisch uitgevoerde vaardigheden en procedures, zoals lopen, fietsen, zwemmen, autorijden, maar ook, en dat is hier van belang, met basale manieren van in de wereld staan en hoe men wat dat betreft met

zich zichzelf en anderen omgaat. In navolging van Stern (1998) kan gesproken worden van 'impliciete relationele kennis' en in analogie daarmee van impliciete cognitieve en impliciete emotionele kennis (vgl. *De grammatica van het gevoel*, Grossman 1991). Ten aanzien van de in het impliciete geheugen opgeslagen kennis is de term 'onbewust' van toepassing, maar dan niet om er mee aan te duiden wat is afgeweerd. Het gaat om niet-bewust weten dat het doen en laten automatisch stuurt, net zoals grammaticale regels het gebruik van de moedertaal organiseren ('procedureel onbewust').

De gebeurtenissen en ervaringen die tot het ontstaan van basale impliciete relationele, emotionele en cognitieve kennis leiden, vinden grotendeels te vroeg plaats om expliciet herinnerd te kunnen worden (de eerste drie levensjaren). Kennis die in het impliciete geheugen is opgeslagen, is niet te herinneren als autobiografisch levensverhaal. Wat er wel gebeurt, is dat er handelend gestalte aan wordt gegeven (Clyman 1991). In het impliciete geheugen opgeslagen kennis is waarschijnlijk onuitwisbaar (LeDoux 1996) en vormt dus een continue factor in de organisatie van het psychische, sociale en morele functioneren. Bewustwording van de gedragsmatige consequenties van impliciete kennis kan optreden wanneer de aandacht er stelselmatig op wordt gericht, bijvoorbeeld in een psychoanalyse (Stern 1994; Fonagy 1999).

De psychologische gehechtheidstheorie en de psychoanalytische object-relatiethorie benadrukken dat de interactie tussen primaire verzorger(s) en de baby/peuter/kleuter vormend is voor impliciete werkmodellen (mentale schema's, interne representaties) van het zelf, de ander, de interactie tussen zelf en ander, en dus van een relatie (Bowlby 1973; Sroufe, Carlson, Levy & Egeland 1999). Dit impliciete relationele, affectieve en cognitieve weten (waarvan het autobiografische geheugen geen verklaring geeft) legt de basis voor de omgang met zichzelf en anderen in latere situaties, waaronder met de eigen kinderen.

Een specificering van die impliciete kennis wordt aangeduid met het concept 'gehechtheidskwaliteit'. Veilige gehechtheidservaringen brengen een impliciet vermogen tot welbevinden en basisvertrouwen in zichzelf, anderen en relaties teweeg, onveilige gehechtheidservaringen een impliciete basishouding van angst en wantrouwen.

In empirisch onderzoek worden verschillen in gehechtheidskwaliteit bij kleine kinderen vastgesteld door middel van systematische gedragsobservatie, en bij volwassenen op basis van de coherentie in een semi-structureerd interview. Tussen ouders en hun kinderen wordt een belangrijke mate van overeenkomst gevonden in een categoriale indeling van de gehechtheidskwaliteit. Dat blijkt ook het geval als de gehecht-

heidskwaliteit van de ouder(s) is vastgesteld vóórdat het kind is geboren (zie voor een overzicht Main 1993). Bij volwassenen is op basis van het gehechtheidsinterview ook de mate van mentaliserend vermogen te operationaliseren. Mentaliserend vermogen van de ouder blijkt een belangrijke predictor van de gehechtheidsveiligheid van het kind. Dat is ook het geval als het mentaliserend vermogen van de ouder wordt vastgesteld vóórdat het kind is geboren (zie voor een overzicht Fonagy 1993). Bovendien hebben getraumatiseerde ouders die over mentaliserend vermogen beschikken significant vaker veilig gehechte kinderen dan getraumatiseerde ouders die niet over het vermogen tot mentaliseren beschikken (Fonagy et al. 1994). Mentaliserend vermogen van de ouder(s) is dus bepalend voor de ontwikkeling van gehechtheidsveiligheid en mentaliserend vermogen bij het kind. Het lijkt een kritische factor in de psychologische bescherming tegen transgenerationale traumatisering.

In samenhang met bovenstaande onderzoeksresultaten is de veronderstelling aannemelijk dat veilige gehechtheid en mentaliserend vermogen tot ontwikkeling komen in een intersubjectief proces tijdens een daarvoor kritische ontwikkelingsperiode. In die periode zou tenminste één primaire verzorger voldoende in staat moeten zijn het kind als psychische eenheid te ervaren en te benaderen, dat wil zeggen het kind te zien en te begrijpen in termen van zijn mentale toestanden (impulsen, behoeftes, gevoelens, motieven, conflicten, etcetera) en dat over te brengen in de (lichaams)taal die het kind begrijpt. Wanneer de ouder 'good enough' (Winnicott 1967) mentaliserend op de fysieke, motivationele en emotionele gemoedstoestanden van het kind reageert, gaat het kind geleidelijk ervaren dat zijn gemoedstoestanden in de gedachten en gevoelens van de verzorger een bestaan hebben. In het bijzonder van belang zouden de ervaringen van de baby/peuter/ kleuter zijn met de reacties van de verzorger die volgen op pijn, angst en verdriet. Als het kind gaat internaliseren dat de ouder zijn innerlijke toestanden opmerkt, herkent, begrijpt en reguleert, ontstaat geleidelijk besef van de eigen motivationele en emotionele toestanden en die van anderen. Er ontstaat dus mentaliserend vermogen bij het kind. Het kind gaat dan ook ervaren dat zijn eigen mentale toestanden kunnen overeenkomen met, of juist verschillen van die van anderen. Bovendien gaat hij het vermogen ontwikkelen om zijn mentale toestanden zelf op te vangen, en er dus niet door overweldigd te worden of er onmiddellijk handelend op te moeten reageren. Basisveiligheid en de eerste beginselen van zelfbesef, zelfcontrole en sociaal besef ontstaan in dit model dus uit een noodzakelijk minimum aan sensitieve basale interactie.

Dysmentaliserend en gedysciviliseerd gedrag

Veilige gehechtheidsrepresentaties en mentaliserend vermogen ontstaan in de interactie met de primaire verzorger(s) in de periode dat het kind nog grotendeels is aangewezen op het impliciete geheugensysteem. Extreme traumatisering, zonder dat een voldoende mentaliserende primaire verzorger dat enigszins op kan vangen, doet de ontwikkeling van veilige gehechtheidsrepresentaties en mentaliserend vermogen stagneren (Fonagy & Moran 1991). Zo'n ontwikkelingsstoornis stamt uit de periode die te vroeg is voor de bewuste herinnering en predisponeert tot ernstige persoonlijkheidspathologie.

Een dergelijke ontwikkeling kan het gevolg zijn van natuurgeweld of maatschappelijk geweld in de vroege kindertijd waartegen de primaire verzorger geen bescherming biedt en/of verlaten door of langdurige scheiding van de primaire verzorger bijvoorbeeld door lichamelijke of psychiatrische ziekte of dood. Er kan ook van transgenerationale traumatisering sprake zijn, bijvoorbeeld doordat de primaire verzorger door natuur-, maatschappelijk of intrafamiliaal geweld zodanig is getraumatiseerd dat hij ten gevolge daarvan een bedreiging vormt voor de lichamelijke en psychisch integriteit van het kind. Een dysmentaliserend ontwikkelingsdefect kan ook veroorzaakt zijn door chronische frustratie van de baby/peuter/kleuter door een extreem gemis aan onderlinge afstemming in de relatie met de primaire verzorger. Zo'n gemis kan voortkomen uit constitutionele factoren zoals grote temperamentverschillen of prenatale of perinatale invloeden. Baby's verschillen in temperament zoals in prikkelgevoeligheid (Kagan 1989). Bij een moeilijk, tot overprikkeling en agressie geneigd kind kan het ontbreken van een faciliterende omgeving extra negatief werken (Sroufe et al. 1990).

Als externe fysieke en psychologische bescherming tegen extreme wreedheid of deprivatie ontbreekt, en eigen afweerprocessen nog niet tot ontwikkeling zijn gekomen, is voor het heel kleine kind de enige manier om traumatische overweldiging te voorkomen de remming van de ontwikkeling van het proces waarin onverdraaglijk affect tot wording en herkenning komt. Wanneer het kind iets ouder is en onverdraaglijke mentale toestanden (waarnemingen, gevoelens, gedachten) concreter zijn, zal ook het vormen van een interne representatie van die mentale toestanden tot onverdraaglijke mentale toestanden leiden. Dat geldt ook voor de psychische representatie bij het kind van de mentale toestanden van degenen die het trauma veroorzaken (of er geen bescherming tegen bieden). Door niet te denken over de mentale toestanden van die ander, en zich er dus geen innerlijke voorstelling van te maken, wordt ook de

onverdraaglijke confrontatie met bijvoorbeeld de haat, de wreedheid, het sadisme van de ander vermeden. De ervaring en anticipatie van onverdraaglijke psychische pijn vormt dus een rem op de ontwikkeling van het impliciete vermogen mentale toestanden van zichzelf en anderen innerlijk te representeren en het doen en laten van mensen in termen van mentale toestanden te zien en te begrijpen. De ontwikkeling van mentaliserend vermogen raakt geblokkeerd, want door het onverdraaglijke affect dat mentaliseren teweeg brengt, is het zijn eigen vijand geworden. Hoewel in een extreem traumatische kindertijd de vernietiging van mentaliserend potentieel een adaptieve reactie is, keert de psychologische ontwikkeling zich dus tegen zichzelf, als een psychologische auto-immunreactie. Dat heeft vergaande consequenties voor de continuïteit en coherentie van het zelfgevoel, het sociaal en moreel besef, en de affect- en impulsregulatie.

De baby/peuter/kleuter reageert met drastische zelfbeschermings- en overlevingsmaatregelen op de overspoelende en onverdraaglijke angst die een extreem onvoorspelbare, vijandige, wrede, verwaarlozende buitenwereld teweeg kan brengen. Extreem verwaarloosde en mishandelde kinderen vermijden mentale toestanden in zichzelf en anderen omdat die toestanden intens bedreigend zijn. In de ontwikkeling van het zelf en de relatie tot de ander zijn dan vaak drie lijnen te onderscheiden die op korte termijn functioneel zijn, maar op lange termijn pathologisch (althans volgens de normen van een geciviliseerde samenleving). Bij gebrek aan mentaliseren ontstaat een weinig samenhangend zelf dat zich zo mogelijk staande houdt door zich totaal af te wenden van anderen, door extreme schijnaanpassing aan en/of intense haat naar anderen. De zelfstructuur en -expressie is isomorf met non-relatieve schijnaanpassing en agressie. Actueel ressentiment is dan vaak de *trigger* van ongeremd geweld. De combinatie jong, sterk en grief kan in die omstandigheden levensgevaarlijk zijn. Het soort destructiviteit dat hier aan de orde is, is te onderscheiden van sadisme, want lust aan het lijden van het slachtoffer veronderstelt het vermogen tot innerlijke representatie van diens gevoelstoestand. Fonagy, Moran en Target (1993) spreken in dit verband van 'mindless aggression' en zien dat als psychologische basis van 'zinloos geweld'. Zinloos geweld doet zich naar tijd en plaats op uiteenlopende schaal voor. In geciviliseerde samenlevingen gaat het om relatief geïsoleerde incidenten die maatschappelijke paniek oproepen. In gedysciviliseerde samenlevingen staat massaal zinloos geweld ten dienste van een genocidale staatscampagne die in relatieve maatschappelijke stilte ten uitvoer wordt gebracht.

Dysmentalitie als psychologisch ontwikkelingsdefect kan enigszins verklaren waarom de genocidale uitvoerder zijn martelpak na een drukke werkdag zomaar aan de kapstok kan hangen, alsof er niets is gebeurd, en waarom hij, als de tijden en de omstandigheden er weer naar zijn, zijn martelpak zó weer van het knaapje pakt. Het denken over eigen en andermans mentale toestanden hoeft niet te worden afgeweerd. Het is er niet, het is niet tot ontwikkeling gekomen. Dysmentalitie maakt het moeiteloze grensverkeer tussen de gedeciviliseerde en geciviliseerde gedragsdomeinen minder onbegrijpelijk. Zonder innerlijke voorstellingswereld van mentale toestanden, wordt het voelen, doen en denken van zichzelf en andere mensen slechts in beperkte zin betekenis gegeven. Het wordt bijna uitsluitend gezien en begrepen in termen van het fysieke, materiële, non-psychologische werkelijkheidsbesef dat vanaf de geboorte rudimentair, en bij het kind van zes maanden al in complexe vorm aanwezig is (Stern 1985). Als het vermogen tot besef van de subjectiviteit van gevoelens en overtuigingen ontbreekt, verwijst een gevoel of overtuiging van bedreiging uitsluitend naar objectief gevaar. De kans is groot dat daar onmiddellijk en uitsluitend handelend op wordt gereageerd. Bij afwezigheid van een innerlijke representatie van mentale toestanden, is er geen vermogen tot identificatie met de ander en dus ook geen meegevoel met en bezorgdheid om de ander. Relaties met anderen worden gedicteerd door directe behoeftebevrediging en/of externe eisen en bevel. Een relatie met een ander zoals die werkelijk is, valt buiten de psychologische mogelijkheden. Zonder innerlijke representatie van affecten en impulsen, valt zelfbeheersing samen met externe controle, en zonder mentale theorie over pijn, ontbreekt een innerlijke rem op wreedheid. Als er niet over zichzelf en anderen gedacht kan worden in termen van mentale toestanden, zijn schaamte en schuldgevoelens niet aan de orde. Bij afwezigheid van het vermogen zich mentale toestanden innerlijk voor te stellen, ontbreken aan de innerlijke voorstellingswereld van het slachtoffer (zoals die wordt voorgesteld door de dader) gedachten en gevoelens over wat er gebeurt en ontbreekt dus het werkelijke besef van het lijden. Zonder enigszins coherente en stabiele innerlijke representatie van mentale toestanden, bestaan er geen innerlijke conflicten en worden tegenstrijdigheden in gevoelens, gedachten en handelingen geen betekenis gegeven. De eigen persoon en de ander zijn helemaal goed of totaal slecht, almachtig of nietswaardig, al naar gelang de context waarin zij zich bevinden. Bij die polarisering horen extreme verschillen in gedrag, maar die verschillen zijn in wezen oppervlakkig. Dat geldt bijvoorbeeld voor de omgang met kinderen, maar ook voor de omgang met de hond: 's ochtends vroeg en 's avonds laat is de gelief-

koosde hond werktuig van eigenliefde, en overdag en op het werk is de opgehitste hond instrument van haat naar anderen. Het leven is opgedeeld in van elkaar geïsoleerde sectoren die volgens zwart-wit tegenstellingen zijn ingedeeld. Een dergelijke 'compartmentalization of the mind' (Kernberg 1966) wordt in de psychoanalyse met het concept 'splitsing' (splitsing, afsplitsing) aangeduid. Voor zover het echter gaat om een onvolkomen integratieproces, is dat een ongelukkige term, omdat er geen eenheid in de innerlijke representaties was die te onverdraaglijk was om voort te bestaan en daarom gespleten is. Die eenheid heeft immers niet bestaan (vergelijk Hummelen 1997).

Een dysmentaliserende geest is in de gedysciviliseerde samenleving bij uitstek functioneel om de rol van folteraar/beul/bewaker te vervullen. Zonder mogelijkheid tot mentale eenheid kunnen verschillende sferen van het bestaan moeiteloos van elkaar gescheiden zijn. Zonder innerlijke strijd bestaan voor de folteraar de gedeciviliseerde en geciviliseerde gedragsdomeinen dus moeiteloos los van elkaar. Zonder moeite schiet hij 's ochtends zijn martelpak aan, en zonder moeite hangt hij het 's avonds weer aan de kapstok.

De bewering is hier uiteraard niet dat iedereen die niet over mentaliserend vermogen beschikt zich tot folteraar ontwikkelt. De veronderstelling is beperkter: dysmentaliseren is een predisponerende factor die onder de condities van een gedysciviliseerde samenleving tot een dergelijke ontwikkeling kan leiden. Daarmee is niet gezegd dat iedere folteraar/beul/bewaker een dysmentaliserende geest heeft. Er zullen er ook wel zijn die wel over mentaliserend vermogen beschikken. Een dysmentaliserende geest heeft echter bij de selectie voor een plaatsje op de genocidale werkvloer een streepje voor. De hypothese dat de folteraar/beul/bewaker op het continuüm van meer naar minder mentaliserend vermogen het nulpunt nadert, is in principe bij gevangen genomen genocidale uitvoerders toetsend na te gaan.

Het zou een psychologisme zijn, en dus simplistisch, dyscivilisatie uitsluitend te verklaren uit dysmentaliserende geesten. Wel kan verondersteld worden dat als het aantal dysmentaliserende geesten in een samenleving een kritische grens overschrijdt, een omslag van civilisering naar dyscivilisering waarschijnlijk wordt, net zoals een kritisch aantal kristallen in een onderkoelde wateroplossing tot ijsvorming leidt. Een stijging van de prevalentie van het aantal dysmentaliserende geesten kan veroorzakt zijn doordat primaire verzorgers in de vroege jeugd op grote schaal fysiek en psychisch niet beschikbaar zijn geweest, bijvoorbeeld ten gevolge van massale maatschappelijke ontreddering door natuur- of oorlogsgeweld.

Het aantal dysmentaliserende geesten is dus mede bepaald door maatschappelijke condities, en als er veel mensen met zo'n defect rondlopen heeft dat op zijn beurt maatschappelijke consequenties. In het vraagstuk van de verhouding tussen psychologie en sociologie is hier dus sprake van een proces van spiraalsgewijze interactie tussen psychische en maatschappelijke factoren.

Desidentificatie en desmentaliseratie

Dysmentaliseren is hierboven voorgesteld als voorwaarde voor een intrapsychische gesteldheid die mensen geschikt zou maken voor de uitvoerende genocidale taken onder een gedysciviliseerd regiem. Die voorstelling kan een misleidende geruststellende werking hebben. De genocidale psychische toestand zou immers voortkomen uit een interactie van deficiënte erfelijk-biologische factoren en vroeg-kinderlijke zelfbeschermingsmaatregelen tegen een extreem onvoorspelbare, vijandige, wrede, verwaarlozende buitenwereld. De mensen die van dergelijke condities verschoond gebleven zijn, kunnen dus geloven dat zij voor uitvoerende genocidale taken ongeschikte kandidaten zijn. Een dergelijke gemoedrust kan echter gemakzuchtig zijn.

De genocidale staatscampagne brengt in de samenleving een kloof teweeg tussen de beoogde slachtoffergroep en de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoren, geen actief aandeel in de barbarij hebben en er geen oppositie tegen voeren. Deze transformatie van de maatschappelijke verhoudingen brengt een diepgaande verandering in de gevoelsverhoudingen teweeg, zowel tussen de leden van de slachtoffergroep en de rest van de samenleving, als intrapsychisch bij de leden van beide groeperingen afzonderlijk. Die verandering neigt tot sociale overerving en kan dus zo duurzaam zijn dat het de bestaansperiode van het gedysciviliseerde regiem langdurig overschrijdt.

De genocidale vernietiging is alleen metterdaad te volvoeren als de leden van de beoogde slachtoffergroep zowel affectief als sociaal effectief worden geïsoleerd van de rest van de samenleving. Daarvoor worden zij tot mikpunt gemaakt van een campagne van belasting en ontmenselijking waarin alle burgers haat en walging worden ingeprent tegen de onrechte groepering. Dat gaat samen met een campagne die de positieve onderlinge identificaties bij de niet-vervolgde burgers moet versterken.

Onder druk van de vrees dat een positieve houding naar de gedoodverfde groep streng wordt bestraft, en in sommige gevallen door de

verleiding van materieel of maatschappelijke gewin (en soms uit niet meer dan onverschilligheid en/of gehoorzaamheid) worden in een proces van 'desidentificatie' de leden van de aangewezen slachtoffergroep zowel op individueel als collectief niveau van alle positieve affectieve en morele identificaties ontdaan (De Swaan 1997, 1999). Dit proces van desidentificatie is te beschrijven in termen van een psychoanalytisch afweermodel en behelst dan het onderdrukken van identificatiegevoelens (zoals sympathie, medelijden, betrokkenheid) jegens de leden van de gedoodverfde groep, het ontkennen van het gegeven dat zij net zulke mensen zijn als de andere burgers, het devalueren van de doelgroep en het idealiseren van de eigen groep, het projecteren van eigen onaanvaardbare eigenschappen en impulsen op de leden van de gedoodverfde groep, het loochenen van het gevaar waarin die groep zich bevindt, het omkeren van dader- en slachtofferschap, en het isoleren en verdringen van de problematische emoties en ervaringen met betrekking tot wat men van de genocidale staatscampagne hoort, ziet en weet. Dit gebeurt in principe buiten het bewustzijn en de bewuste bedoeling van de betrokkenen om, want afweer maakt als automatische reflexmatige activiteit deel uit van het impliciete, procedurele kennis- en geheugensysteem.

De integratie van het genocidale staatsgeweld in het persoonlijke en collectieve zelfbeeld van de gewone burgers (dat wil zeggen de meerderheid van burgers die niet tot de gedoodverfde groep behoren, geen actief aandeel in de barbarij hebben en er geen oppositie tegen voeren) behelst dus een bewerking en vervorming, en soms zelfs een opschorting van het denken over zichzelf en anderen in termen van waarnemingen, gevoelens, ervaringen, herinneringen etcetera, althans met betrekking tot de slachtoffergroep. Niet alleen onder de genocidale uitvoerders, maar ook onder de gewone burgers is dan dus van dysmentaliserende sprake. Het gaat hier echter niet om dysmentaliserend vermogen dat niet tot ontwikkeling is gekomen ('nonmentaliserend vermogen'), maar om een verval van mentaliserend vermogen dat in principe wel aanwezig is ('desmentaliserend vermogen') en dat zich beperkt tot het denken over de slachtoffergroep.

Dit partieel en selectief desmentaliseren doet zich in gedysciviliseerde samenlevingen op grote schaal voor. Het manifesteert zich echter ook daarbuiten, zowel bij individuele burgers als regeringen. Dit wijdverbreid selectief desmentaliseren is een noodzakelijke voorwaarde die het mogelijk maakt dat de genocidale moordcampagne relatief ongehinderd tot uitvoering kan worden gebracht. Het tendeeft ertoe te blijven voortbestaan ook als het gedysciviliseerd regiem al lang zijn tijd heeft gehad,

en het gaat als inleiding op, en signaal van wat er komen gaat aan een gedysciviliseerd regiem vooraf.

De afkeer naar generatieslang belasteerde groeperingen kan door steeds herhaalde inprenting en conditionering in het impliciete geheugensysteem opgenomen zijn. Dat kan begrijpelijk maken dat bij één en dezelfde persoon uiterst geciviliseerde (bewuste) attitudes en gevoelsovertuigingen ten aanzien van bepaalde bevolkingsgroepen kunnen bestaan naast impliciete (onbewuste) racistische gedragsuitingen naar diezelfde groepen. Hier kan ook de 'jodenhaat van de weldenkenden' (Gomperts 2000) worden geplaatst.

Fazio, Jackson, Dunton en Williams (1995) toonden in een sociaal-psychologisch experiment aan dat bewuste positieve raciale attitudes enerzijds en onbewuste racistische gedragsuitingen anderzijds geen relatie met elkaar hebben en dus bij één en dezelfde persoon naast elkaar kunnen bestaan. Blanke Amerikaanse proefpersonen kregen een serie dia's te zien van zwarte en blanke gezichten. Iedere dia werd gevolgd door een positief of negatief adjectief. Met het indrukken van een knop gaven de proefpersonen aan of ze een negatief dan wel positief woord hadden gezien. De reactietijd voor de herkenning van een negatief woord volgend op een zwart gezicht diende als maat voor onbewuste negatieve raciale associaties: hoe korter de reactietijd, hoe meer racistisch de impliciete attitude. De rationale van deze meetmethode is dat negatieve associaties naar aanleiding van het zien van een zwart gezicht de herkenning van een negatief woord faciliteren, omdat zowel het zwarte gezicht als het negatieve woord deel uitmaken van een negatief associatienetwerk. Deze maat bleek een goede voorspeller van impliciet racistisch gedrag dat als volgt werd vastgesteld. Na afloop van de fotosessie werd de onderzochten een aantal vragen gesteld door een zwarte studente. Deze studente (die niet op de hoogte was van de aard van het onderzoek) moest de proefpersonen beoordelen op de mate van vriendelijkheid en belangstelling waarmee zij zich door de proefpersonen benaderd voelde. De proefpersonen die als onvriendelijk en niet belangstellend beoordeeld werden, hadden in de foto-sessie kortere reactietijden en dus een impliciete racistische attitude laten zien. De reactietijden voorspelden echter niet de bewuste, expliciete attitude ten opzichte van zwarten zoals die naar voren kwam in de beantwoording van vragen over een racistisch incident dat grote maatschappelijke beroering heeft gewekt. Een bewuste, expliciete non-racistische attitude bestond dus onafhankelijk van automatisch, niet-bewust racistisch gedrag.

In moderne, geciviliseerde samenlevingen is racisme taboe. In het impliciete kennis- en geheugensysteem verankerd racisme is (net als ande-

re vormen van impliciet, niet-bewust relationeel, emotioneel en cognitief weten) nauwelijks of niet veranderbaar. Dat ontslaat ons niet van de plicht de manifestaties ervan te bestrijden, in anderen en in ons zelf.

Literatuur

- Bowlby, J. (1973) *Attachment and loss. Vol. II. Separation, anxiety, and anger*. New York: Basic Books.
- Chandler, M.J., K. Paget & D. Koch (1978) 'The child's demystification of psychological defense mechanisms', *Developmental Psychology*, 14: 197-205.
- Clyman, R.B. (1991) 'The procedural organization of emotions: a contribution from cognitive science to the psychoanalytic theory of therapeutic action', *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 39, Suppl., 349-382.
- Cohen, N.J. & H. Eichenbaum (1993) *Memory, amnesia and the hippocampal system*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Deben-Mager, M. (1999) 'Nieuwe theoretische grondslagen van de psychoanalyse en hun betekenis voor het kind in de ouder', in H. Groen-Prakken & A. Ladan (red.), *Het kind in de ouder. Over de invloed van de eigen kindertijd op het ouderschap*, Assen: Van Gorcum.
- Fazio, R, J.R. Jackson, B. Dunton & C.J. Williams (1995) 'Variability in automatic activation as unobstructive measure of racial attitudes: A bona fida pipeline?', *Journal of Personality and Social Psychology*, 69: 1013-1027.
- Fonagy, P. & G.S. Moran (1999) 'Understanding psychic change in child psychoanalysis', *International Journal of Psychoanalysis*, 72: 15-22.
- Fonagy, P. (1991) 'Thinking about thinking: Some clinical and theoretical considerations in the treatment of a borderline patient', *International Journal of Psychoanalysis*, 72: 1-18.
- Fonagy, P. (1993) 'Psychoanalytic and empirical approaches to developmental psychopathology: an object-relations perspective', *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 41: 245-260.
- Fonagy, P. (1999) 'Memory and therapeutic action', *International Journal of Psychoanalysis*, 80: 215-223.
- Fonagy, P., G.S. Moran & M. Target (1993) 'Aggression and the psychological self', *International Journal of Psychoanalysis*, 74: 471-485.
- Fonagy, P., H. Steele, G. Moran, M. Steele & A. Higgitt (1991) 'The capacity for understanding mental states: the reflective self in parent and child and its significance for security of attachment', *Infant Mental Health Journal*, 13: 200-217.
- Fonagy, P., M. Steele, H. Steele, A. Higgitt & M. Target (1994) 'The theory and practice of resilience', *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 15: 231-257.
- Fonagy, P., M. Steele, H. Steele & M. Target (1997) *Reflective-functioning Manual for Application to Adult Attachment Interviews. Version 4.1*, Unpublished manuscript, Psychoanalysis Unit, Sub-department of Clinical Health Psychology, University College London.
- Gomperts, H.A. (2000) *Een kern van waarheid*, Amsterdam: Van Oorschot.
- Grossman, D. (1991) *De grammatica van het gevoel*, Amsterdam: Contact.

- Hummelen, J.W. (1997) *Splitsing. Het psychoanalytische concept en de mogelijkheid het afweermecanisme splitsing betrouwbaar vast te stellen*, Utrecht: De Tijdstroom.
- James, W. (1890) *Principles of Psychology*, New York: Holt.
- Kagan, J. (1989) *Unstable Ideas: Temperament, Cognition and Self*, Cambridge, Mass.: Harvard Press.
- Kandel, E.R. (1999) 'Biology and the future of psychoanalysis: a new intellectual framework for psychiatry revisited', *American Journal of Psychiatry*, 156 (4): 505-524.
- Kernberg, O.F. (1966) 'Structural derivatives of object relationships', *International Journal of Psychoanalysis*, 47: 236-353.
- Ladan, A. (1999) 'Het kind in de volwassene: dood of levend?', in H. Groen-Prakken & A. Ladan (red.), *Het kind in de ouder. Over de invloed van de eigen kindertijd op het ouderschap*, Assen: Van Gorcum.
- LeDoux, J. (1996) *The Emotional Brain*, New York: Simon & Schuster.
- Main, M. (1993) 'Discourse, prediction, and recent studies in attachment: implications for psychoanalysis', *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 41: 209-244.
- Main, M. (1995) 'Recent studies in attachment; overview, with selected implications for clinical work', in S. Goldberg, R. Muir & J. Kerr (eds.), *Attachment Theory. Social, Developmental and Clinical Perspectives*, New York: The Analytic Press.
- Pally, R. (1997) 'Memory: brain systems that link past, present and future', *International Journal of Psychoanalysis*, 78: 1223-1234.
- Premack, D. & G. Woodruff (1978) 'Does the chimpanzee have a theory of mind?', *The Behavioral and Brain Sciences*, 4: 515-526.
- Squire, L.R. (1987) *Memory and Brain*, New York: Oxford University Press.
- Sroufe, L.A., E.A. Carlson, A.K. Levy & B. Egeland (1999) 'Implications of attachment theory for developmental psychopathology', *Development and Psychopathology*, 11: 1-13.
- Sroufe, L.A., B. Egeland & T. Kreutzer (1990) 'The fate of early experience following developmental change: longitudinal approaches to individual adaptation in childhood', *Child Development*, 61: 1363-1373.
- Stern, D.N. (1985) *The Interpersonal World of the Infant*, New York: Basic Books.
- Stern, D.N. (1994) 'One way to build a clinically relevant baby', *Infant Mental Health Journal*, 15: 36-64.
- Stern, D.N., L.W. Sander, J.P. Nahum, K.L. Harrison, A.C. Morgan, N. Bruschiweiler-Stern, & E.Z. Tronick (1998) 'Non-interpretative mechanisms in psychoanalytic therapy. The "something more" than interpretation', *International Journal of Psychoanalysis*, 79: 903-921.
- Swaan, A. de (1997) 'Uitdijende kringen van desidentificatie: gedachten over Rwanda', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24 (1): 3-23.
- Swaan, A. de (1999) 'Dyscivilisatie, massavernietiging en de staat', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 26 (3): 289-301.
- Tulving, E. & D.L. Shacter (1990) 'Priming and human memory systems', *Science*, 247: 301-306.

Winnicott, D.W. (1967) 'Mirror-role of the mother and family in child development', in P. Lomas (ed.), *The Predicament of the Family. A Psycho-Analytical Symposium*, London: Hogarth Press.
